तृतीयः पाठः ३

ध्येयवाक्यानि

(आत्मनेपदम्)

संस्कृतसाहित्ये अनेकानि सुभाषितानि, सूक्तयश्च सन्ति। तेषु कानिचन वाक्यखण्डानि विविधसंस्थाः स्वप्रतीकचिह्नेषु ध्येयवाक्यरूपेण स्वीकृतवत्यः। न केवलं भारते, विदेशेषु अपि स्वराष्ट्रस्य विभागस्य वा प्रतीकचिह्ने संस्कृतस्य ध्येयवाक्यं स्वीकृतम्। अनेनैव संस्कृतस्य वैश्विकं महत्वं स्वयमेव सिद्ध्यति।

ध्येयवाक्यानि – विभागाः

१. **सत्यमेव जयते – भारतसर्वकारः**

भावार्थः – सत्यस्य एव विजयः भवति। एतद् अस्माकं देशस्य मूलमन्त्रः अस्ति । सत्यात् परं किमपि नास्ति। सत्यम् एव शाश्वतम्। अतः सत्यमेव जयते ।

Government of India

२. **यतो धर्मस्ततो जयः – सर्वोच्चन्यायालयः**

भावार्थः – यत्र धर्मः तत्र विजयः भवति। अधर्मस्य सदा पराजयः एव भवति। यदि वयं धर्मपूर्वकम् अर्थात् न्यायपूर्वकम् कार्यं करवाम तर्हि अस्माकं विजयः निश्चितः इति।

३. **सत्यं शिवं सुन्दरम् – राष्ट्रियदूरदर्शनम्**

भावार्थः – सः परमात्मा सत्यस्वरूपः अस्ति स एव विश्वस्य कल्याणं करोति अतः सः परमदयालुः अस्ति। स एव सुन्दरः अस्ति। तस्मात् सुन्दरः अस्मिन् ब्रह्माण्डे कोऽपि नास्ति। अतः सत्यं शिवं सुन्दरम् प्रस्तौति अस्माकं दूरदर्शनम्।

४. **बहुजनहिताय बहुजनसुखाय – आकाशवाणी**

भावार्थः – बहुजनानां हिताय अर्थात् अस्माकं जीवनं सम्पूर्णसमाजस्य हिताय सुखाय च भवेत् वयं तस्य सुखस्य कृते सर्वदा प्रयत्नं कुर्मः इति भावः।

५. **धर्मचक्र प्रवर्तनाय – लोकसभा**

भावार्थः – शासकस्य दायित्वं भवति यत् सर्वान् मानवान् धर्मपूर्वकं पालयेत्। धर्मस्य अर्थः कर्तव्यम्। शासकः स्वयं कर्तव्यपालनं कुर्वन् स्वप्रजाम् अपि कर्तव्यपालने योजयेत्। तदर्थं धर्मचक्रप्रवर्तनाय अस्माकं लोकसभा।

६. **योगक्षेमं वहाम्यहम्** – **भारतीयजीवनबीमानिगमः**

भावार्थः – योगः अर्थात् अप्राप्तवस्तुनः प्राप्तिः। क्षेमः अर्थात् प्राप्तवस्तुनः संरक्षणम्। इत्थम् अप्राप्तवस्तूनि वयं प्राप्नुयाम प्राप्तवस्तूनि च रक्षेम।

७. **आदित्यात् जायते वृष्टिः** – **भारतीयमौसमविभागः**

भावार्थः – यदा सूर्यः तपति तदा समुद्रेषु अवस्थितं जलं वाष्परूपेण गगने गच्छति। तेनैव मेघानां निर्माणं भवति। मेघाः जलं वर्षन्ति। अतः एवोच्यते आदित्यात् जायते वृष्टिः।

८. **नभः स्पृशं दीप्तम्** – **भारतीयवायुसेना**

भावार्थः – प्रकाशितस्य आकाशस्य स्पर्शनम्। अर्थात् अस्माकं गतिः न केवलं भूमण्डले अपितु गगनमण्डलेऽपि निर्बाधरूपेण भवेत् वयं नभसि अवस्थितान् शत्रून् हत्वा जयामहे।

९. **शन्नो वरुणः** – **भारतीयजलसेना**

भावार्थः – जलाधिपतिः वरुणः अस्माकं कल्याणं विदधातु। समुद्रसन्तरणे का अपि बाधा न आगच्छेत्। तत्रापि अस्माकं मङ्गलं भवेत्।

१०. **शरीरमाद्यं खलुधर्मसाधनम्** – **अखिलभारतीय आयुर्विज्ञानसंस्थानम्**

भावार्थः – धर्मसाधनस्य प्रथमं सोपानम् अस्ति अस्माकं शरीरम्। कायः विना वयं किम् अपि साधयितुं समर्थाः न। अतः यत्नेन शरीरस्य संरक्षणं करणीयम्।

११. **असतो मा सद्गमय** – **केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षाबोर्ड**

भावार्थः – ईश्वरं निवेदयामि यत् सः माम् असत्यात् सत्यं प्रति नयेत्। अर्थात् वयं कदापि सन्मार्गं विहाय अन्यत्र न विचरेम।

१२. **विद्ययाऽमृतमश्नुते** – **राष्ट्रियशैक्षिक अनुसन्धानम् एवं प्रशिक्षण परिषद् (NCERT)**

भावार्थः – विद्यया अर्थात् ज्ञानेन अमरतायाः प्राप्तिः भवति। शरीरे विनष्टे सति यशः शाश्वत् भवति। विद्यया मानवः यशः प्राप्नोति। अत एव उच्यते विद्ययाऽमृतमश्नुते।

१३. **उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः** – **राज्यशैक्षिक अनुसन्धानम् एवं प्रशिक्षणसंस्थानम् (SIERT)**

भावार्थः – समानमनसः हे मित्राणि! भवन्तः जागरुकाः भवन्तु। अर्थात् सज्जनशक्तिः एकीभूय जागृयात्।

१४. **सिद्धिर्भवतिकर्मजा** - **माध्यमिकशिक्षाबोर्डराजस्थानम्**

भावार्थः - कर्मणा एव कार्यसिद्धिः भवति। अतः वयं सर्वदा स्वकार्ये प्रवृत्ताः भवेम।

१५. **शुभास्ते पन्थानः सन्तु** - **राजस्थानराज्यपथपरिवहननिगमः**

शुभास्ते पन्थानः सन्तु

भावार्थः - भवन्तः पथः मङ्गलमयः भूयात्। मार्गे का अपि बाधा न आगच्छेत्।

१६. **कला संस्कृतिः रक्षणम्** - **सिङ्गापुर इण्डियन फाईन आर्ट्स सोसाइटी (सिङ्गापुरम्)**

भावार्थः - कला संस्कृतिश्च रक्षणीया भवति। कला संस्कृतिश्च कस्यापि राष्ट्रस्य मूलाधारा भवति। अतः एते रक्षणीये।

१७. **जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी** - **नेपालदेशः (राष्ट्रिय आदर्शवाक्यम्)**

भावार्थः - माता मातृभूमिश्च स्वर्गाद् अपि महीयसी भवति। अतः अस्माभिः मातृसम्मानं सेवनं च करणीयम्। सहैव मातृभूमेः रक्षणमपि करणीयम्।

१८. **सर्वस्य लोचनं शास्त्रम्** - **पेराडेनिया विश्वविद्यालयः श्रीलङ्का**

भावार्थः - सामान्यनेत्राभ्याम् सर्वे केवलं प्रत्यक्षं पदार्थम् एव पश्यन्ति। किन्तु परोक्षं पदार्थं सामान्यनेत्राभ्यां कोऽपि द्रष्टुं न शक्नोति। तत्र शास्त्रद्वारा मानवः उचितानुचितं स्वविवेकेन सर्वं द्रष्टुं समर्थः भवति। अतः एवोक्तं सर्वस्य लोचनं शास्त्रम्।

१९. **जलेष्वेव जयामहे** - **इण्डोनेशियन् जलसेना**

भावार्थः - जलेषु अस्माकं विजयः भवेत्। केवलं नभसि स्थले न अपितु महासागरे अपि वयं अस्माकं शत्रून् हत्वा विजयं प्राप्नुमः।

२०. **वयं रक्षामः** - **भारतीय तटरक्षकः**

भावार्थः - अत्र रक्षायाः भावः उद्घोषितः। वयं सर्वे मिलित्वा देशस्य रक्षणकार्यं करवाम:।

शब्दार्थः

शब्दः	सरलार्थः	हिन्दी अर्थ
जयते	विजयं प्राप्नोति	विजय प्राप्त करता है
यतो	यत्र	जहाँ
योगक्षेमं	अप्राप्तेः प्राप्तिः योगः	अप्राप्त वस्तु की प्राप्ति योग
	प्राप्तेः रक्षा क्षेमः तं	प्राप्त वस्तु की रक्षा क्षेम है।
आदित्यात्	सूर्यात्	सूर्य से
दीप्तम्	प्रकाशितम्	प्रकाशित
प्रवर्तनाय	क्रियाशीलाय	लागू करने के लिए
उद्‌बुध्यध्वं	जागरय	जागो सचेत हो
समनसः	समानमनोयुक्ताः	एक जैसे मन वाले
सखायः	मित्राणि	मित्र
सन्तु	भवन्तु	होवे
लोचनम्	नेत्रम्	आँख
शं	कल्याणं	कल्याण को
नो	अस्माकं	हमारी
गरीयसी	श्रेष्ठा	श्रेष्ठ, बढ़कर
शरीरमाद्यम्	तनुः प्रथमम्	शरीर ही पहला
जलेष्वेव	नीरेषु एव	अपार जल राशि में भी

अभ्यासः

मौखिकप्रश्नाः

१. **अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -**

स्पृशं	दीप्तम्	वहाम्यहम्	अहर्निशं
प्रवर्तनाय	समनसः	शुभास्ते	जलेष्वेव

२. **एकपदेन उत्तरत -**

(क) किं जयते ?

(ख) कस्मात् वृष्टिः जायते?

(ग) शं नो वरुणः कस्य ध्येयवाक्यम् ?

(घ) सिद्धिः केन भवति ?

(ङ) 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' कस्य ध्येयवाक्यम् अस्ति ?

लिखितप्रश्नाः

१. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत -**

(क) सर्वस्य लोचनम् किम्?

(ख) ''धर्मचक्रप्रवर्तनाय'' कस्य विभागस्य ध्येयवाक्यम् ?

(ग) नो शं कः कुर्यात् ?

(घ) राष्ट्रियदूरदर्शनस्य ध्येयवाक्यं किम्?

(ङ) आद्यं धर्मसाधनं किम्?

२. **अधोलिखितानां प्रश्ननानाम् उत्तराणि एक वाक्येन लिखत -**

(क) वयं कुत्र जयामहे ?

(ख) विद्यया किम् अश्नुते ?

(ग) स्वर्गादपि का गरीयसी ?

(घ) किं वहाम्यहम् ?

(ङ) कः स्पृशं दीप्तम् ?

३. **रेखाङ्कितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -**

(क) यतो धर्मस्ततो जयः।

(ख) सर्वस्य लोचनं शास्त्रम्।

(ग) जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

(घ) विद्यया अमृतम् अश्नुते।

(ङ) सिद्धिर्भवति कर्मजा।

(च) सर्वस्य लोचनं शास्त्रम्।

(छ) आदित्याद् जयते वृष्टिः।

४. मञ्जूषातः पदानि चित्वा अधोलिखितानि रिक्तस्थानानि पूरयत -

समनसः, संस्कृतिः, मा सद्, जयामहे, हिताय बहुजन

(क) बहुजन.............................. सुखाय ।

(ख) कला.............................. रक्षणम् ।

(ग) जलेष्वेव.............................. ।

(घ) असतो.............................. गमय।

(ङ) उद्बुध्यध्वं .... सखायः।

५. सुमेलनं कुरुत -

(क) धर्मचक्रप्रवर्तनाय - पेराडेनिया विश्वविद्यालय श्रीलङ्का

(ख) सत्यं शिवं सुन्दरम् - भारतीयमौसमविभागः

(ग) सर्वस्य लोचनं शास्त्रम् - राजस्थान राज्य पथ परिवहन निगमः

(घ) आदित्यात् जयते वृष्टिः - लोकसभा

(ङ) शुभास्ते पन्थानः सन्तु - राष्ट्रियदूरदर्शनम्

६. अधोलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत

(क) धर्मस्ततः .... + ...

(ख) वहाम्यहम् .... + ...

(ग) सिद्धिर्भवति.............................. + ...

(घ) शुभास्ते .... + ...

(ङ) जलेष्वेव .... + ...

योग्यता-विस्तारः

(अ) भाषाक्रीडा

(क) शिक्षकः छात्राणाम् एकं मण्डलं निर्माय मध्ये स्थित्वा एकं ध्येयवाक्यं वदेत्। छात्राः क्रमशः तस्य विभागस्य नाम वदेयुः। यः न वदति अलीकं अनुचितं वा वदति सः मण्डलात् बहिः भवति। अनेनैव शिक्षकः कस्यापि विभागस्य नाम वदेत् छात्राः तथैव तस्य विभागस्य ध्येयवाक्यं वदेयुः। अन्ते यः शिष्टः सः विजेता भवति।

(ख) शिक्षकः छात्राणां दलद्वयं दलत्रयं वा निर्माय प्रश्नोत्तरकार्यक्रमं कुर्यात्। प्रत्येकदलस्य नामकरणं कृत्वा (यथा–पाणिनिदलं, व्यासदलं, वाल्मीकिदलं, शिवाजिदलं, प्रतापदलं च) प्रत्येकं दलम् एकम् एकं प्रश्नं पृच्छेत्। उत्तरदानस्य समयसीमा एकनिमेषः भवेत्। तस्मात् यदि कोऽपि सम्यक् उत्तरं ददाति, तदा तस्य दलस्य कृते अङ्कत्रयम्। यदि तस्मात् दलात् उत्तरं न आगच्छति तदा तस्य प्रश्नस्य अङ्कं शून्यं दद्यात्। अनन्तरं प्रश्नः अग्रिमे दले गच्छेत्। यदि ते तस्य एव प्रश्नस्य उत्तरं सम्यक् ददति तर्हि तेषां कृते एकम् अङ्कं अतिरिक्तरूपेण दद्यात्। ततः द्वितीयदलस्य कृते मूलप्रश्नः आगच्छेत्। अत्र सर्वेप्रश्नाः ध्येयवाक्येषु एव भवेयुः। अन्ते यः दलः सर्वाधिकाङ्कान् अर्जयति सः विजेता भवति।

(आ) अन्येऽपि प्रसिद्धानि ध्येयवाक्यानि पठत -

	ध्येयवाक्यम्		विभागः
(क)	अतिथिः देवो भव	-	भारतीयपर्यटनविभागः
(ख)	श्रम एव जयते	-	श्रमविभागः
(ग)	योगः कर्मसु कौशलम्	-	भारतीय औद्योगिकसंस्थानम् खड्गपुरम्
(घ)	कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन	-	इण्डोनेशियन् वायुसेना
(ङ)	सा विद्या या विमुक्तये	-	विद्याभारती
(च)	वीरभोग्या वसुन्धरा	-	भारतीयस्थलसेना (राजपुताना)
(छ)	बुद्धिः सर्वत्र भ्राजते	-	कोलम्बो विश्वविद्यालयः श्रीलङ्का
(ज)	योगस्थः कुरु कर्माणि	-	कुरूक्षेत्र विश्वविद्यालयः हरियाणा
(झ)	योऽनूचानः स नो महान्	-	राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नव देहली
(ञ)	धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा	-	राजस्थानविश्वविद्यालयः,जयपुरम्
(ट)	धर्मो रक्षति रक्षितः	-	अनुसन्धान एवं विश्लेषण विभागः
(ठ)	श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम्	-	महर्षिदयानन्दसरस्वतीविश्वविद्यालयः अजयमेरु
(ड)	मानकः पथप्रदर्शकः	-	भारतीयमानकविभागः
(ढ)	कृण्वन्तो विश्वमार्यम्	-	आर्यसमाजः

। छात्राः स्वयमेव एतादृशानां ध्येयवाक्यानां सङ्ग्रहणं कुर्युः ।